東京大学東洋文化研究所附属東洋学研究情報センターHP「アジア研究情報 Gateway」掲載記事
مقاله ای مندرج در ستون "دروازه اطلاعات آسیاپژوهی" در وبسایت مرکز پژوهش و اطلاع‌رسانی
در مطالعات آسیایی، وابسته به مؤسسه مطالعات پیشرفته آسیا، دانشگاه توکیو
https://ricas.ioc.u-tokyo.ac.jp/asj/html/070.pdf (uploaded 27 March 2018)

ペルシア文庫蔵ガージャール朝期
ペルシア語文書コレクションについて

ハーシェム・ラジャブザーデ
（元大阪外国語大学客員教授）

以下は『明日の東洋学』（東京大学東洋文化研究所附属東洋学研究情報センター報）第 39 号（2018 年 3 月刊）、2-6 頁に掲載された、ハーシェム・ラジャブザーデ著；水上遼訳；森本一夫編「ペルシャ文庫蔵ガージャール朝期ペルシャ語文書コレクションについて」のペルシア語原文である。実は、『明日の東洋学』で発表した訳文は、ラジャブザーデ先生が執筆され水上氏が日本語に翻訳した原稿を、紙幅の都合に迫られた森本が半分に削ったその産物であった。言うまでもなく、削らざるを得なかった部分にも、先生が私設図書館ペルシア文庫で管理されている文書コレクションに関する貴重な情報が多く含まれている。同コレクションが将来的には東洋文化研究所に寄贈される予定になっていることも踏まえ、ペルシア語原文も東洋学研究情報センター・ホームページにて公開することとした次第である。なお、こちらでは稿末により多くの図版も収録している。

東洋学研究情報センターは、ラジャブザーデ先生が江浦公治先生の協力のもと作成された、関連文書の書影と翻刻を含む書物をすでに 2 冊刊行している。2018 年度にもさらに 1 冊の刊行を予定している。文書コレクションに関心を持たれた方は、そちらもぜひご参照いただきたい。（文責：森本一夫）

注記：

『明日の東洋学』の訳稿では、先生のご希望に対する訳者・編者の誤解により、ラジャブザーデ先生が本来希望されていた「ペルシア」という表記ではなく、「ペルシャ」という表記を用いてしまった。既刊の訳稿での表記は今さら改めえないが、本稿では「ペルシア」を用いた所以である。

参考：

ハーシェム・ラジャブザーデ編著；江浦公治協力；森本一夫序文『カージャール朝期イランの宗教・司法関連文書』（ペルシア語文書集成，3；東洋学研究情報センター叢刊，22）東京大学東洋文化研究所附属東洋学研究情報センター，2016.

ハーシェム・ラジャブザーデ編著；江浦公治協力；森本一夫序文『カージャール朝期イランの法的権利関連・司法関連文書および宗教生活関連文書』（ペルシア語文書集成，4；東洋学研究情報センター叢刊，22）東京大学東洋文化研究所附属東洋学研究情報センター，2017.

نگاهی به اسناد فارسی دورهٔ قاجار در کتابخانهٔ ایران (اوساکا)

هاشم رجب‌زاده
(استاد مدعوّ پیشین دانشگاه مطالعات خارجی اوساکا)

سند در اصطلاح به معنیِ نوشته یا مدرکِ مکتوبی است که برای اعلام حُکم اثبات ادّعائی مانند مالک بودن یا در اجاره داشتنِ مِلکی یا برای ابراز یا احراز حقیقتی مانند مشخّصات فردی، نسبتِ خانوادگی، طَلَبِ مالی از کسی یا تفویضِ حقّ و اختیاری به دیگری مانند وکالت دادن برای انجام اختیاری ارائه می شود؛ و بیش تر به صورتِ نوشته‌ای است که به ثبتِ رسمی رسیده یا دستنوشته‌ای (مانند وصیّت‌نامه) که به‌حُکم قانون سندیّت و اعتبار دارد. اسناد (جز احکام اداری و حکومتی) در دورهٔ قاجار به‌وسیلهٔ ذینفع یا مُحرّری نوشته و مُهر دو یا چند طَرَفِ معامله یا فردِ متعَهّد در پائین آن زده می‌شد و سپس (در اسناد مُهم تر) به تأیید یا تسجیل شریعتمدار یا حاکمِ شرع می‌رسید، و گاهی دو- سه نفر یا شمار بیش‌تری شاهد کنار برگ را مُهر می‌کردند.

کارآئی و اهمیّت اسناد در بررسیهای تاریخی و اجتماعی کم‌تر از منابع مکتوب و مدوّن نیست. بسیاری از اسناد شاید که در بازنمودن احوال سیاسی و اجتماعی روزگار خود اهمیّتی بیش از کتاب داشته باشد؛ اما اوراق اسناد، بخصوص آنها که در جائی محفوظ نگهداشته نمی‌شود، قدرش برای مردم عادی کم‌تر شناخته شده و آسیب‌پذیرتر از کتاب است و زودتر از میان می‌رود. امروزه جز در مراکز نگاهداری اسناد و در کتابخانه‌های معتبر و نزد شماری اندک از افراد و خانواده‌ها، اسناد قدیم نمانده است. برای حفظ اسنادِ بازمانده، بایسته است که این اوراق هرچه زودتر یافته و گردآورده و، پس از مطالعه و طبقه‌بندی، مدوّن و منتشر شود تا از دستبرد زمانه دُور بماند و اهل تحقیق هم از آن بهره‌یاب شوند.

مجموعهٔ موضوع بررسی

عمدهٔ اسنادی که این نگارنده در اختیار دارد، در بیش از یکهزار برگ، بیش‌تر از دورهٔ قاجار (۱۱۹۳ تا ۱۳۴۴ه.ق./۱۷۷۹ تا ۱۹۲۵م.) و چند برگ هم از دوره‌های افشاریه و زند است که در سال ۱۳۶۹خورشیدی (۱۹۹۰م.) از روی اتّفاق و هنگامی که در تهران در جستجوی کتابی قدیمی بودم یافتم. در دهسالهٔ پس از آن هم گه‌گاه سندهای دیگری مرتبط با این مجموعه در تهران و اصفهان و شیراز و تبریز و جاهای دیگرِ ایران پیدا کردم و به این مجموعه افزوده شد.

این مجموعهٔ اسناد شامل نسخه یا رونوشت فرامین و ارقام و احکامِ شاهان، وزیران، مستوفیان، حُکّام ولایات، صاحب منصبانِ لشکری، و نیز ثبت معاملات و دعاوی مربوط به املاک شهری و اراضی و مزارع روستائی، آب و آبیاری کشاورزی و شبکه و تأسیسات آن مانند حمام و آسیاب، و همچنین ثبت انواع عقود و معاملات و دیگر قراردادها و اَعمال حقوقی است که در شرع و عُرف معمول بود و در محضر شرع یا مرجع دیوانی تحریر و تسجیل می‌شد. بخشی از این اسناد هم راجع به روابط مالی افراد، مانند قبول دِین یا ضمانت داین، دادنِ حواله، سفارش خرید یا انجام کاری، و انواع اسناد دیگر بخصوص رسید پرداخت‌ها و نامه‌های تجاری است.

از امور مربوط به احوال شخصی و اَعمال حقوقی مرتبط با فرد و خانواده، مانند ازدواج، طلاق، وصیّت، ارث، قیمومتِ صغار، و نیز تکالیف شرعی و عبادی مانند صوم و صَلوٰة و زکٰوة، و بطور کلّی هرآنچه که مربوط به روابط و اعمال حقوقی و اِلزامات دینی است و صورت مکتوب پیدا می‌کند، نمونه هائی در این مجموعه هست.

از نظر محلّ و ناحیه، بیش‌تر این سندها، بخصوص اسناد حکومتی و اوراق ثبت و تسجیل معاملات و طرح و تسویهٔ دعاوی راجع به کِشت و زرع و آبیاری، مربوط به بلوک زهرا و بلوک رامند و دشتابی قزوین و روستاهای کاشان است. اسناد تجاری بیش‌ترمربوط به کاشان و آبادیهای پیرامون آن است. شماری از این سندها هم مربوط به چند قریه و آبادی در آذربایجان و چند شهر و روستای گیلان و ساریِ مازندران و نیز وضع طایفهٔ عبدالملکی در مازندران و استرآباد است.

از نظر دورهٔ تاریخی، بیش‌تر این سندها متعلّق به سدهٔ سیزدهم هجری (حدود سالهای ۱۷۸۵ تا ۱۸۸۳ میلادی) و پس از آن (تا تاریخ اعطای مشروطه، ۱۳۲۴ه./۱۹۰۶م.) است؛ اما اسنادی هم یادگار سدهٔ دوازده هجری (اواخر افشاریه تا دورهٔ آقامحمّدخان و فتحعلی‌شاه) هست.

بهره‌برداری از این اسناد

شمار اندکی از این اسناد در بیست سالهٔ گذشته بازنوشته و در چهار دفتر مدوَّن و منتشر شده است؛ و نگاهی به فهرست و محتوای این چهار کتاب می‌تواند خواننده را تا اندازه‌ای با کیفیّت و مضمون و موضوع‌های این اسناد آشنا کند.

با توجّه به تنوّع قابل ملاحظهٔ این سندها، که تقریباً نمودار و گویای اوضاع و مناسبات اجتماعی و اقتصادی عصر قاجار از جهات گوناگون است، مناسب دانسته شد که سندها دسته‌بندی موضوعی شود و- پس از روخوانی و بازنگاری رایانه‌ایِ متن و تحقیق و افزودن شرحی کوتاه در بارهٔ مضمون و محتوای آنها- برای چاپ و نشر در سلسله‌ای زیر عنوان «گنجینهٔ اسناد فارسی» آماده شود. تاکنون (پائیز ۲۰۱۷) چهار کتاب در این سلسله منتشر شده است:

گنجینهٔ اسناد فارسی، شمارهٔ ۱

بخش اوّل این مجموعه (شماره ۱) شامل، فرامین، ارقام، و احکام دیوانی و اسناد مربوط به مناسبات مردم با حکومت و قشون، با عنوان *۵۵ سند فارسی از دورهٔ قاجار* با همکاری شادروان کوئیچی هانه‌دا استاد مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات زبانها و فرهنگهای آسیا و افریقا، در سال ۱۹۹۷ و از سوی آن مؤسسه منتشر شد. بیشتر اسناد این مجلّد متعلّق به سدهٔ سیزده هجری، و قدیم‌ترینِ آن مورّخ سال ۱۱۶۲ه.ق./۱۷۴۹م. است. این سندها شامل فرمانهای سلطنتیِ نصبِ حاکمِ ایالت یا ولایت و دیگر مقامهای بلندپایهٔ مملکت، احضار واحدهای لشکری (مانند فوج توپچی) و جابه‌جائیِ قشون، فرمان اِعطای لقب یا خِلعت (طاقه‌شال و مانند آن)، تعیین و گرفتن مالیات و سرباز از آبادیها و روستاها، برقرار

کردن مقرَّری و مستمرّی برای صاحب‌منصبان و بازماندگانِ آنها، دستور رسیدگیِ حاکم و والی به شکایتهای مردم و اختلافهای میان مالکان و اهالی روستاها، و رسیدگی به جُرم‌های سنگین مانند قتل و غصب اموال و تعقیب مرتکبان این جُرم‌ها است. شرحی در بارهٔ پنج موضوع زیر پیوست این کتاب است:

۱) حکام قزوین ۲) حکّام کاشان ۳) سجع مُهر شاهان قاجار ۴) وضع روستاها ۵) یادداشتهای یک مستوفی

اسناد حکومتی و دیوانی دورهٔ قاجار بیش‌تر ناظر به موضوعهای زیر است: مالیات دولت و عوارض حکومتی؛ به تیُول دادن مالیات روستا یا ناحیه‌ای به کسی؛ به تیُول دادن مِلک دیوانی و خالصه به فردی از اَشراف و معاریف و علمای دینی؛ روابط و دعاوی بازرگانی در جائی که با اتباع خارجه سروکار پیدا می‌کند (و در میان آمدن کارگذار مَهامِ امور خارجه).

گنجینهٔ اسناد فارسی، شمارهٔ ۲

بخش دوم این سندها، گنجینهٔ اسناد فارسی، شمارهٔ ۲، با عنوان *۶۰ سند فارسی از دورهٔ قاجار: معاملات اراضی کشاورزی*، با همکاری آقای کینجی ئه‌اُورا آمادهٔ چاپ شد و از سوی همان مؤسسه در ماه ۲ سال ۱۹۹۹ انتشار یافت. این کتاب اسناد سالهای ۱۱۸۱ تا ۱۳۴۳ ه.ق. (حدود ۱۱۶۷ تا ۱۹۲۴م.) را در بر دارد. موضوعِ قدیم‌ترین سندِ آن (مورّخ ۲۱ محرّم ۱۱۸۱ه.ق.) «فروش یک دانگ مُشاع از قریهٔ دستجرد» است. سندهای این کتاب به آشنائی بهتر و بیش‌ترِ خواننده با مسائل مِلکداری زراعی و روابط مالک و زارع و شناخت سهم عوامل کشت (زمین، آب، بذر و کار) در تولید کشاورزی یاری می‌کند. در مقدّمهٔ این کتاب مطالب زیر بررسی شده است:

- واحدهای تقسیم دهات و اراضیِ مزروعی
- مصالحه در معنیِ عام و خاص
- پول رایج
- زمین‌خواریِ زورمندان
- مالیات املاک
- بَذر و تَقاوی
- بیع شرط یا کلاه شرعی (برای رباخواری)
- فایده‌های جامعه‌شناسانه

گنجینهٔ اسناد فارسی، شمارهٔ ۳

تدوین و انتشار اسناد این مجموعه که بیش از یک‌ربع قرن متوقف مانده بود به‌یاری آقای دکتر کازُوئو موری‌موتو استاد مؤسّسهٔ مطالعات پیشرفتهٔ آسیا در دانشگاه توکیو از سر گرفته شد، و گنجینهٔ اسناد فارسی شماره ۳ حاوی مقدمه و ۱۲۵ سند و با عنوان *اسناد عبادی و آئینی شیعه و اسناد قضائی دورهٔ قاجار* از سوی مرکز پژوهش و اطلاع‌رسانی در مطالعات آسیایی آن مؤسّسه در سال ۲۰۱۶ انتشار یافت. در بخش یکم این کتاب، اصول و آئین‌های عبادی و اعتقادی شیعیان، ۸۱ سند دورهٔ قاجار مرتبط با وجوه شرعی، خُمس، زکُوة، ردّ مَظالم، استیجار صوم و صَلٰوة، حج و زیارت نیابتی، حمل حاجیان میان مکّه و عَتَبات و خرید و فروش و اجارهٔ خانه در اینجا، وقف و وصیّت برای خاکسپاری و مجالس ترحیم و پرداخت وجوه شرعی و تعزیه‌داری برای امام‌حسین (ع) آمده؛ و در بخش دوم ۴۴ سند حقوقی و قضائی در بارهٔ حقوق و اختلافهای مِلکی، غصب، اشتغال ذمّه و دِین، وکالت در امور حقوقی، بیّنه و قراین اثبات دعویٰ، استشهاد، خَتم دعویٰ به قَسَم، حَجر و جنون، دیهٔ قتل و ضرب و جرح و دیگر احکام حقوقی و شرعی آورده شده است. در این کتاب پس از مقدّمه‌ای نسبةً مفصّل، تایپ شدهٔ متن هر سند و تصویر آن سند در صفحهٔ مقابل آن آمده است.

گنجینهٔ اسناد فارسی، شمارهٔ ۴

با رهنمود و حمایت عالمانهٔ آقای دکتر موری‌موتو، گنجینهٔ شماره ۴ اسناد فارسی هم با عنوان *اسناد حقوقی و قضائی و اسناد عبادی و آئینی دورهٔ قاجار* از سوی همان مؤسّسه در سال ۲۰۱۷ منتشر شد. در این کتاب اسناد حقوقی و قضائی، با ۱۴۴ سند، کثرت و تنوّع بیش‌تری دارد؛ و اسناد عبادی در بخش دوم آن حاوی ۲۹ سند است. اسناد حقوقی و قضائی در بخش یکم این کتاب در ۲۰ فصل زیر مرتَّب شده است: فروشِ مِلک و فروش درخت و اعیانی (کرُوم و هوائی)، صُلح یا فروش صُوری، بیعِ شرط، رهن، خرید و فروشِ حقِ اِرتِفاق، اجارهٔ مِلک، تصرّف حاکم شرع در مِلکی که صاحبش شناخته نیست، غصب و تصرّفِ عُدوانی و دعاویِ مِلکی، شراکت، مُزارعه و مُضاربه، ذمّه و دِین، مصالحه و سازش برای ختمِ دعوی، وقف، امانت، وکالت در امور متنَوّع، وصیّت و ارث و قیمومت، خانواده و نکاح و صِداق، جُرم و جزا و رفع اختلاف در محضرِ شرع. طرز و ترکیبِ تدوین این کتاب هم مانند گنجینهٔ ۳ است.

دفتر تازه‌ای از اسناد حقوقی و قضائی متنوع از میان این مجموعه اسناد در حال آماده شدن برای انتشار است، که از نظر موضوع و محتوا دنباله و مکمّل «گنجینهٔ اسناد فارسی شماره ۳ و ۴» خواهد بود.

اسناد آبیاری و آب کشاورزی

دفتری از اسناد این مجموعه در موضوع آبیاری و آب کشاورزی، حاوی هشتاد و هشت سند مربوط به آبیاری و تقسیم و معاملات آب کشاورزی، با مقدمه‌ای در بررسی گونه‌های آبیاری ومالکیت ارضی و حقّ آب، قنات، تقسیم آب، نظام آبیاری و اهمیّت آن و دیگر مباحث مرتبط با اسناد، آمادهٔ انتشار شده است. این کتاب که سندهای آن متعلّق به دورهٔ ۱۱۱ سالهٔ محرّم ۱۲۴۲ تا صفر ۱۳۵۲ هجری قَمری (۱۸۲۶ تا ۱۹۳۳ میلادی) است در هشت فصل زیر مرتّب شده است: دعوای آب و تقسیمِ آب؛ صلح و فروش آب؛ سهمِ آب در جای مَهریهٔ عروس؛ اجارهٔ آب و مجاری المیاه؛ بیع شرط و به رهن دادنِ آب؛ مُساقات؛ باغ و آب؛ احداث و مرَمَّت و نگاهداری قنات.

با مطالعهٔ این سندها می‌یابیم که در سرزمین خُشک ایران آب بسی مهمتر از زمین است، و در جاهایی مانند مُوغار و نیاسر و فینِ کاشان به‌رسمِ قدیم مقدار آب و «سهمِ آب» معیارِ ارزش زمین کشاورزی و مبنای معاملهٔ مِلک (روستا و مزرعه یا سهمی از آن) شناخته می‌شود؛ و نیز بیش‌ترِ هزینه و کار و تلاش کشت و زِرع مصروف مرمّتِ آبراهِ قنات است، و اکثر اختلاف‌ها و دعواهای مِلکی هم به سهم آب و نوبتِ آب کشاورزان مربوط می‌شود.

اسناد و موضوع‌های سزاوارِ تحقیق

با ملاحظهٔ تعداد و کیفیّت و محتوای اسناد این مجموعه و تنوّع موضوعی آن و دسته بندی کلّی که تا کنون انجام شده است، به نظر می‌رسد که در مجموعهٔ «گنجینهٔ اسناد فارسی» بتوان دستِ‌کم ۵۰ عنوان کتاب دیگر در زمینه‌های گوناگون اجتماعی، اقتصادی، و حقوقی و دیگر زمینه‌های مرتبط با موضوع اسناد و معرّفی و شرح مطالب آن منتشر ساخت. نمونه‌ای از این موضوع‌ها فهرستوار در زیر می‌آید:

- اسناد حکومتی شامل اسناد و فرمانهای سلطنتی (از فتحعلی‌شاه تا عضدالمُلک و ناصرالمُلک دو نایب السلطنهٔ احمدشاه آخرین پادشاه سلسلهٔ قاجار) شامل فرامین انتصاب و برقراری مستمرّی و اعطای القاب و معافیّت مالیاتی و حمایت از دعاوی افراد
- اسناد تجاری شامل قراردادهای تجّار در امر داد و ستد، مشارکت، کسب و دکانداری، دعاوی تجاری، حمل مال‌التجاره، اسناد ذمّه و حواله و برات، مکاتبه‌های تجاری
- برگ تلگرام‌های اداری و تجاری یا خانوادگی که بیش‌تر در مکاتبه‌های میان بازرگانان یا زمینداران مرسوم بود
- معاملات غیرمنقول، شامل خرید و فروش یا صُلحِ مِلک، بیع شرطی، اِحیایِ مَوات، رَهن، هِبه، اجاره
- نقل و انتقال درخت و اِعیانی (در برابر عَرصه که زمین است) مانند عمارت مسکونی در روستای اربابی
- فروش و اجارهٔ سهم آب کشاورزی و آبیاری مزرعه
- وقف و تعیینِ منظور واقف و نصبِ متولی و ادارهٔ امور موقوفه
- استشهاد محلّی بخصوص در روستاها برای اثبات حق یا ادّعائی در دعوای ملکی یا ارثی یا طلب و مانند آن.
- ازدواج و طلاق و مطالب مرتبط با آن مانند جهیزیه و مهریهٔ زن
  - امور خانواده، روابط مالی زن و شوهر، اولاد، نفقه، پرورش فرزندان و دیگر امور مرتبط
  - ارث، وصیّت و قیمومت؛ تقسیم میراث، دعاوی ارثی و مصالحه در آن، تعیینِ قِیّم و ادارهٔ اموال و مُعاش صِغار
  - مُصالحهٔ بلاعوض، بذل اموال به خویشاوندان یا برای مصارف خاص و مصالح عمومی
  - احداث و ادارهٔ بنیادهای خیر، مانند حمّام، آب‌انبار و کاروانسرا
  - فوت، تدفین و ترحیم، عزادادی و مراسم گوناگون برای درگذشتگان مانند شبِ هفت و چهلم و سال
  - استفتاء (درخواستِ حُکم شرعی) و فتوا، استخاره، ایراد قَسَم، تحصُّن و دیگر امور شرعیِ مُرتبط با مسائلِ حقوقی
  - استشهاد (درخواست شهادت کتبی برای اثبات حقّی یا اِدّعائی)
  - فرایض شرعی مانند نماز و روزه، و تکالیف مالی شرعی مانند خُمس و زکٰوة
  - امور عبادی مانند زیارت و نذر و دعا
  - آئین‌های عبادی و مذهبی، مانند تعزیه‌داری محرّم و روضه‌خوانی و تشکیل مجالس شبیه سازی و تعزیه
  - تفأل، تعویذ، اوراد و اذکار، مغَیّبات و علوم غریبه
  - دِین و طلب و اسناد آن، حواله، برات و ضمانتِ دِین
  - فعالیّت‌های اقتصادی جنبی در روستا، مانند قالی‌بافی، دشتبانی، پیشه‌ها، و حرفه‌ها
  - تأسیسات عمومی در روستا، مانند طاحونه یا آسیا، گرمابه و خرمنگاه
  - مالیات و عوارض دیوانی در روستا، سهم سرباز
  - مصالحه و فروش و اجاره و تقسیم سهم مِلکی در روستا و اراضی کشاورزی (دنبالهٔ گنجینهٔ اسناد شماره ۲)

- تلگرام و نامه‌های اداری و تجاری و اِخوانی که شماری از آنها به امور خانوادگی هم پرداخته است
- مُصالحه یا سازش در دعوا برای حلّ اختلاف مالی و حقوقی
- وکالت در دعاوی و واگذاری کارهای حقوقی (مانند معاملات، طلاق یا استیفای حقوق مالی) به کسی در برابر حق‌العمل
- روابط کِشت‌وکار و زمینداری، عوامل کِشت، مُزارعه، مُساقات، تقاوی، وابستگی رعیّت به روستا و زمین
- باغ، مالکیّت باغ و آب، سهم باغ و درخت، مالکیّت مُشاع درخت
- معاملات اراضی و اعیانِ شهری (خانه، سرا، دکان، کاروانسرا) و دیگر حقوق ملکی
- کسب‌وکار در شهر، بازار، تجارت، دکان و حُجره، حریم کسب یا حُجره، مُشارکت در کسب و کار
- تولید و صنعت در شهر و وضع آن (مانند گُلابگیری در کاشان و صنایع وابسته به آن)
- لوازم زندگی و اسباب خانه در آن دوره (بخصوص با ملاحظهٔ صورت جهیزیه و سیاههٔ ماتَرَک درگذشتگان)
- حمل کالا و مسافر، مکاری و چارپادار و امانت بودن مال‌التجاره و محمولهٔ سپرده شده به مکاریان
- حیوانهای بارکش و مرکوب مسافران، کجاوه
- اغنام و مواشی و فروش اغنام و اجارهٔ چارپایان سواری و بارکش
- جرم و جنایت، جُست وجُو و یافتن و تعقیب متَّهَم و مجازاتِ مُرتکب
- ولایت (اختیارِ شرعی) حاکمِ شرع یا شریعتمدار نسبت به املاکی که مالک آن معلوم نیست
- موضوع‌های متنوّع دیگر مانند شهریهٔ مکتب اطفال، خرید و فروش و امانت دادن و گرفتن کتاب و درخواست وام

سه دستهٔ اسنادِ ممتاز

سه گروه سندهای ممتاز، که هرگروه شایستهٔ تحقیق و حتی تألیف مستقل و جداگانه است، در این مجموعه می‌یابیم:

۱) اسناد مرتبط با ایل یا طایفهٔ عَبدالمَلِکی در مازندران و استرآباد (حاوی بیش از ۱۶۰ سند)
۲) اسناد مُلکداری احمدخان سرخوش، منصورالسلطنه، از عمده مالکان نواحی پیرامون قزوین (بیش از ۱۰۰ برگ)
۳) اسناد انتصاب و ترفیع و اعطای القاب به شهبازخان غفّاری، ابتدا ملقَّب به قوام السلطنه و سپس مصدّق‌الدوله (۱۰ برگ)

فایده‌های جنبی مطالعهٔ این اسناد

بررسی اسناد سده های پیشین، جُدا از فایدهٔ محتوای نوشته و آگاهی به مطلب و مضمون آن، برای آشنائی با بسیاری موضوع‌های دیگر سودمند است؛ که از آن میان می‌توان موارد زیر را برشمرد:

-آگاهی موضوعی، و آشنا شدن با مسائل و مباحثی که در زندگی اجتماعی و احوال سیاسی و اقتصادی و مناسبات حقوقی میان مردم در دورهٔ قاجار مطرح بوده است.

-آگاهی‌های تاریخی و اجتماعی و اقتصادی به‌طور کلّی. برای نمونه، در نامهٔ کارگذاری مَهام خارجه مازندران (۱۳ محرّم ۱۳۲۴) به رئیس و حاکم ایل عبدالمَلِکی می‌بینیم که چگونه سرکنسولگری روس در استرآباد در دعوای مِلکی رئیس ایل عبدالمَلِکی با شخصی بظاهر تبعهٔ روس مداخله می‌کند؛ و نیز می‌بینیم که امضاء در پایانِ نامه (به‌جای مُهر یا در کنار آن) در این تاریخ در مکاتبه‌های رسمی و دولتی هم معمول شده بود. در اسناد قریهٔ مَرمت مازندران می‌بینیم که چگونه به ایل عبدالمِلکی در جای سواران و رزمندگان جلوگیر از تهاجم ترکمانها به خراسان توجّه می‌شده و پاداشهائی به‌صورت معافیّت از مالیات و واگذاری زمین و سهمی از قریه و نیز اعطای لقب و عنوانِ احترامی به سران و متنفّذان این طایفه داده می‌شده است.

-آگاهی‌های اجتماعی و مردم‌شناسی و آشنا شدن با طرز رفتار و نگاه مردم از رده‌های گوناگون به موضوع‌های فردی و اجتماعی و مناسبات آنها با یکدیگر.

-آگاهی های دینی و آئینی و اعتقادی، و آشنا شدن با باورها و آئین‌های مذهبی مردم و بازتاب آنها در مراسم و رفتارهای اجتماعی مانند آئین تدفین و تشییع و ترحیم درگذشتگان، عزاداری ماه محرّم و نیز جشن‌ها و مراسم دیگر.

-آگاهی‌های فنی و هنری، مانند کاغذ شناسی، طرز تحریر و تسجیل اسناد، چاپ (سنگی، باسمه‌ای، سُربی)، تجلید و صحافی قدیم

-سبکِ نگارش و شیوه‌های گوناگون خطّ و انشایِ متن، خواه در سند اداری و حکومتی یا قضائی یا در نامه‌های تجاری و اِخوانی. با وجود اُفتِ تدریجی و محسوس در کیفیّت تحریر و انشاء و تِرسُّل در عصر قاجار، نمونه‌های اسناد و نامه‌های دارای نثر منشیانه و عبارت‌پردازی زیبا و پاکیزه و زبانِ فاخر در سندهای این مجموعه بسیار است.

-مُهر و سجعِ مُهر: در ایران تا پایان دورهٔ قاجار برای تسجیل و تصدیق اسناد و نامه‌ها مُهر به کار می‌رفت، نه

امضاء. نمونه‌های بسیار از انواع مهرهای نفیس، بسیاریشان از مشاهیر آن عصر، در این سندها می‌یابیم؛ و این مجموعه برای داشتن نقش مُهر بزرگان یا معاریف و مهرهای دارای نقش و سجع و ساخت هنری غنی و ارزنده است

-تمرین خوشنویسی (سیاه‌مشق) روی سندهای کهنه یا پشتِ برگ آن، که گاه کاری بسیار هنری و ارزنده است

-کاغذ شناسی. کاغذِ شماری از سندها، بخصوص آنها که برای امور حکومتی و اداری و ثبت اسناد مهم به کار می‌رفته فرنگی بوده، و این کاغذها با کیفیّت بهتر و فرسودگی کم‌تر در طول زمان و اندازه های معیّن و یکسان ممتاز است؛ و بخشی از آنها مُهر برجستهٔ کارخانهٔ را در یک گوشه یا بالای کاغذ دارد و نیز- برگ کاغذ را که مقابل نور بگیریم- تَه‌نقش (watermark) به‌انتخاب کارخانهٔ سازنده یا سفارش خریدار در میان برگ دیده می‌شود. ته‌نقشِ یکی از سندهای این مجموعه تصویر ایستادِ احمدشاه قاجار است.

– طرزِ عنوان و خطاب و تعارف در نامه‌های خصوصی و اِخوانی

- آشنائی با شعر و مَثَل و لطیفه و دعا و سخنان بزرگانِ ادب فارسی که به‌مناسبت موضوع در نامه‌ها نوشته می‌شد

-بازتاب وقایع، آداب، و آئین‌ها دراوراق کتاب‌ها و نوشته‌های خصوصی، مانند ثبت ولادت و ازدواج توی جلد قرآن یا کتابهای دیگر، ثبت منازلِ راه در سفر، رفتار با اهل خانه و خدمتکار و نوکر و کنیز و غلام

-موضوع‌های متنوّع دیگر مانند ثبت پرداختِ شهریهٔ مکتب، انعام، خرید و فروش و امانت دادن کتاب

-تجویزهای طبّ قدیم و خواص گیاهان و دستورهای داروئی و درمانی و مطالب دیگر در حاشیهٔ اسناد و توی جلد کتابها

برآوردِ کَمّی و شمار اسناد این مجموعه

جز سندهای پراکنده در بارهٔ مطالب گوناگون و برگهائی مانند یادداشتهای تفنّنی، برگ سهام، روادید کشورهای اروپائی برای مأموران ایرانی و برگهای افتاده از کتابهای خطّی، اسناد این مجموعه را به‌اعتبار موضوع و محتوا می‌توان در چند گروه مرتبط با شهرها و نواحی و آبادیهای معین در ایران نهاد، که با بررسی و برگ‌شمار کلّی آنها تعداد هر گروه فهرستوار در زیر می‌آید (عدد آمده میان دو ابرو شمار برگهای آن دسته از اسناد است:

ـاسناد مرتبط به معاملات (فروش، صلح، اجاره، رهن، تقسیم و افراز...) قریه و مزرعه و خرمنگاه و اراضی روستا و چراگاه (۳۲۵)

این دسته سندها بیش‌تر مربوط به روستاهای پیرامون قزوین بخصوص بلوک زهرا و قریه‌های کُوهین و بهرام‌آباد و قاقزان و طرزکش، روستاهای تابع ساری در مازندران، املاک زراعی هشترود و تبریز و گزُوس در آذربایجان و روستاهای اطراف کاشان بخصوص نیاسر و مُوغار و روداب و فین است.

ـآب کشاورزی و آبیاری (بیش از ۱۰۰ سند).

ـتأسیسات آبی روستا مانند طاحونه، حمام و یخچال (بیش از ۴۰ سند).

-فروش و اجارهٔ خانه و باغچه و زمین در تهران و شهرهای دیگر (حدود ۷۰ سند).

ـمعاملات دکان و حجره و کاروانسرا (بیش از ۷۰ سند).

ـقراردادهای بافتن قالی و قالیچه در کاشان و جاهای دیگر (۱۸ سند).

ـارث و وصیّت و قیمومت و امور مرتبط با آن (که هنوز در *گنجینهٔ اسناد فارسی* چاپ نشده است) (بیش از ۸۰ سند و طومار).

ـاسناد ارث و وصیّت مرتّب شده به‌ترتیب تاریخ(۱۱۳۱ تا ۱۳۴۴ه.ق. و چند تا بی‌تاریخ) (۵۱ برگ).

ـازدواج و طلاق و مَهریه و صورت جهیزیه و روابط پدر و مادر با فرزندان (بیش از ۶۰ سند).

ـوقفنامه و اسناد مربوط به وقف (بیش از ۲۰ سند و طومار).

ـسندهای متنوّع حقوقی و قضائی (بیش از ۵۰ سند).

ـنامه‌های تجاری و اخوانی و امور مُلکداری (بیش‌تر این نامه‌ها تاریخ ندارد) (حدود ۳۰۰ برگ).

ـاسناد ذمّه (نقدی و جنسی) و حواله و برات تجاری (چند صد برگ).

ـ تلگرام‌های رسیده به منصورالسلطنه (احمد خانِ سرخوش)، از عمده مالکانِ دهات قزوین (۶۴ برگ).

ـنامه‌های احمدخان سرخوش، منصورالسلطنه، متضمّن مسائل دهداری و امور خانوادگی (۶۲ برگ).

ـقطعه‌های اسناد و یادداشتها در برگِ توی جلد کتابهای خطّی یا چاپ سنگی در مطالب گوناگون ذوقی و خانوادگی (به‌شمار فراوان).

ـاسناد مربوط به ایل یا طایفهٔ عبدالمَلِکی (در مازندران و گرگان، بخصوص قریهٔ مَرمت) (بیش از ۱۶۰ برگ).

ـاسناد مفصّل و پُرمحتوا یا در موضوعهای خاص حقوقی و اجتماعی و تاریخی، و مناسب مقالهٔ مستقل و جداگانه (حدود ۳۰ سند).

از نظر قطع کاغذ، این سندها اندازه‌های متفاوت دارد. برای نمونه، قطع فرمانهای سلطنتی حدود ۳۵×۴۴ سانتیمتر (بزرگ‌تر از A3 کنونی)، اسناد نقل و انتقالِ مِلک و معاملات مهم ۲۲×۳۳ سانتیمتر (بزرگ‌تر از A4

کنونی)، و اسناد دیگر کم و بیش به اندازه‌های نزدیک به A4 یا B5 یا A5 است. کوچک ترین قطع در برگهای رسید، بخصوص آنچه که مربوط به غیربازرگانان است دیده می‌شود. شماری از سندهای پُرمطلب و مفصّل به‌صورتِ طومار (چند برگ بلندِ دنبال هم چسبانده شده که گاه چند متر طول دارد و لوله می‌کنند و نگاه می‌دارند) است، به پهنای حدود ۹ تا ۲۲ سانتیمتر. سندهای طومار مانندِ این مجموعه بیش‌تر تفصیل تقسیم سهم‌الارث میان وارثان است.

تصاویر

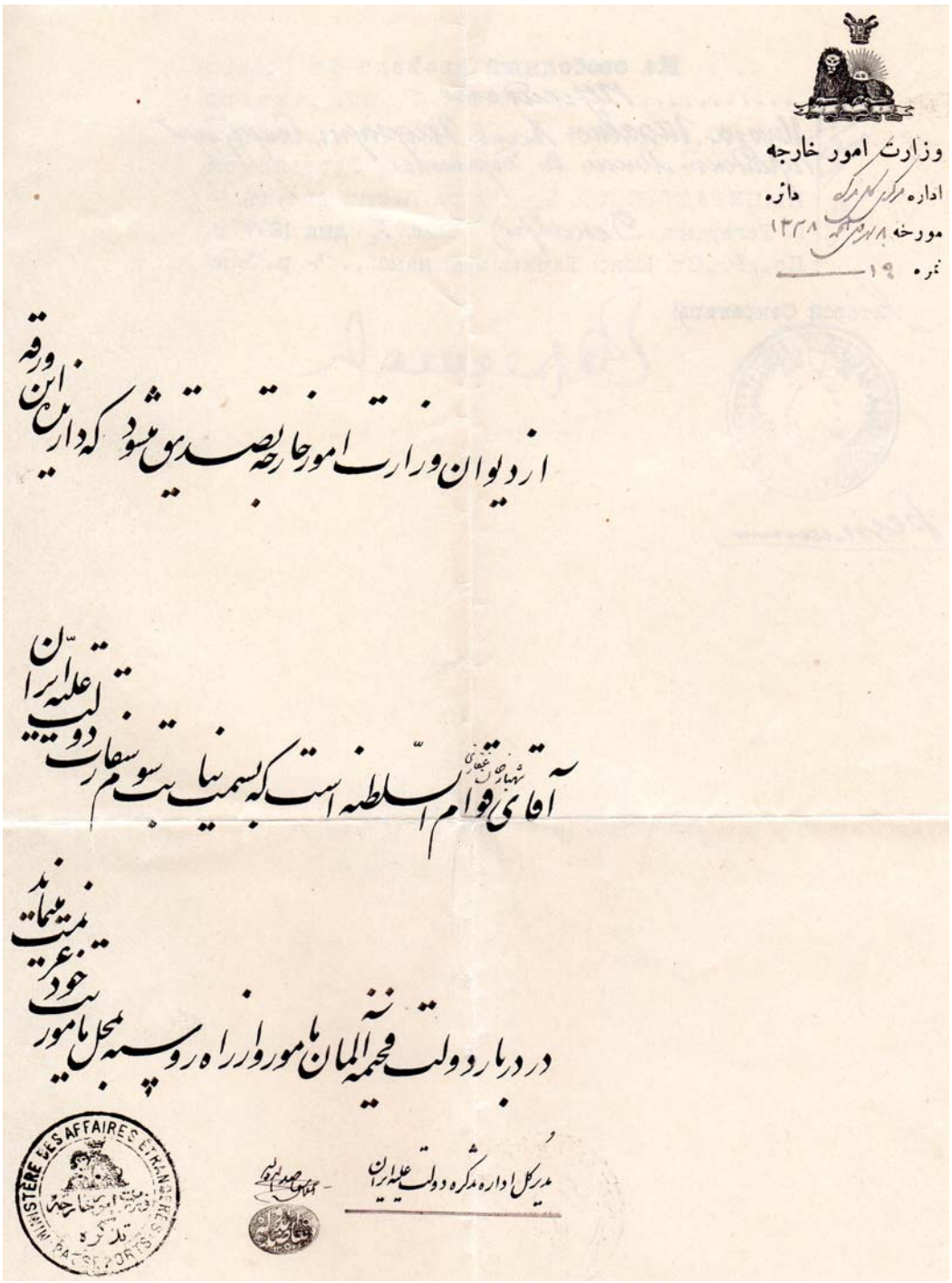

سند ۱: اعلام مأموریت و برگ تذکره (گذرنامه) شهباز خان قوام السلطنه.

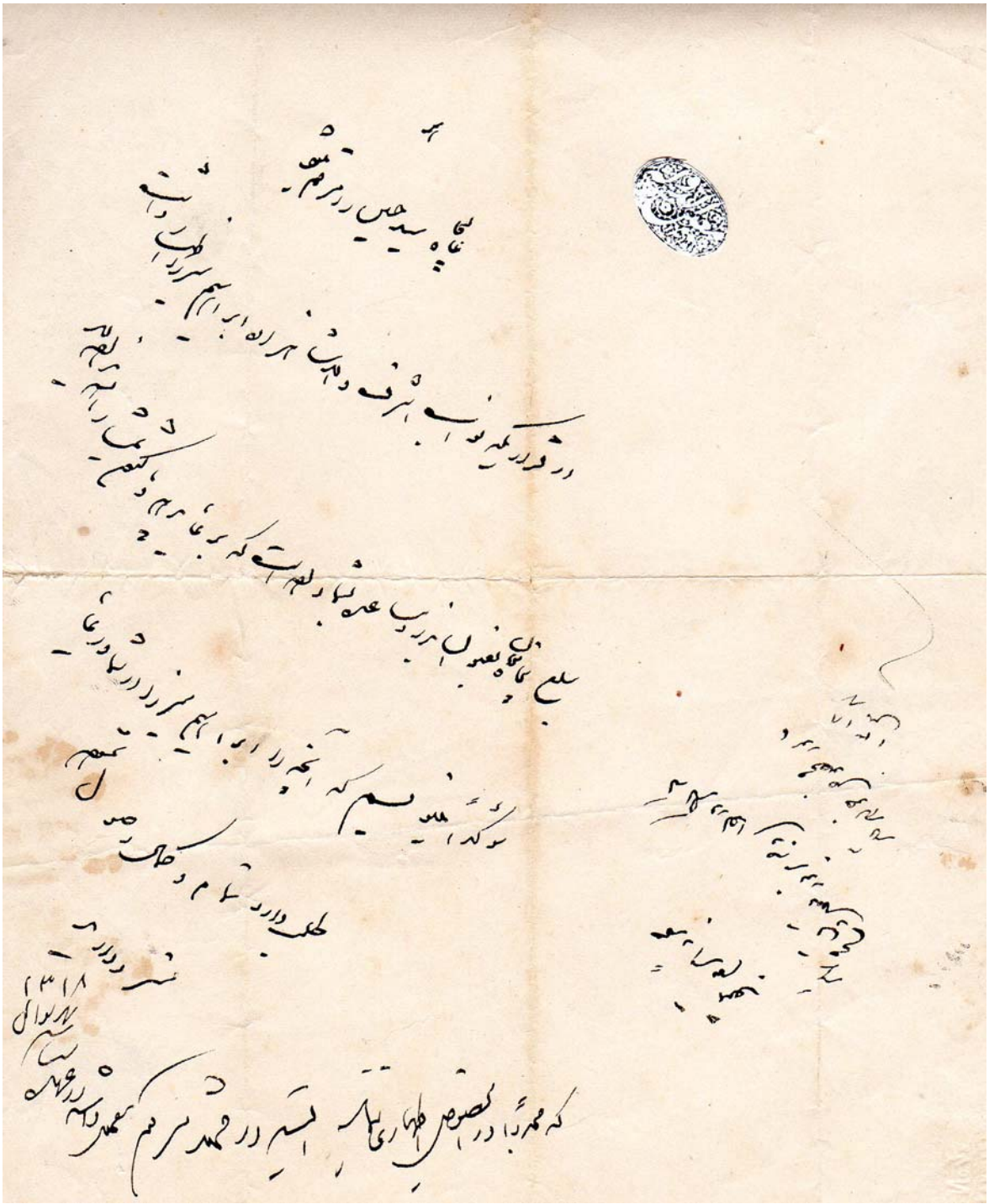

سند ۲: حکم معین‌الدوله به پرداخت بدهی که سیدحسن به ابراهیم میرزا دارد.

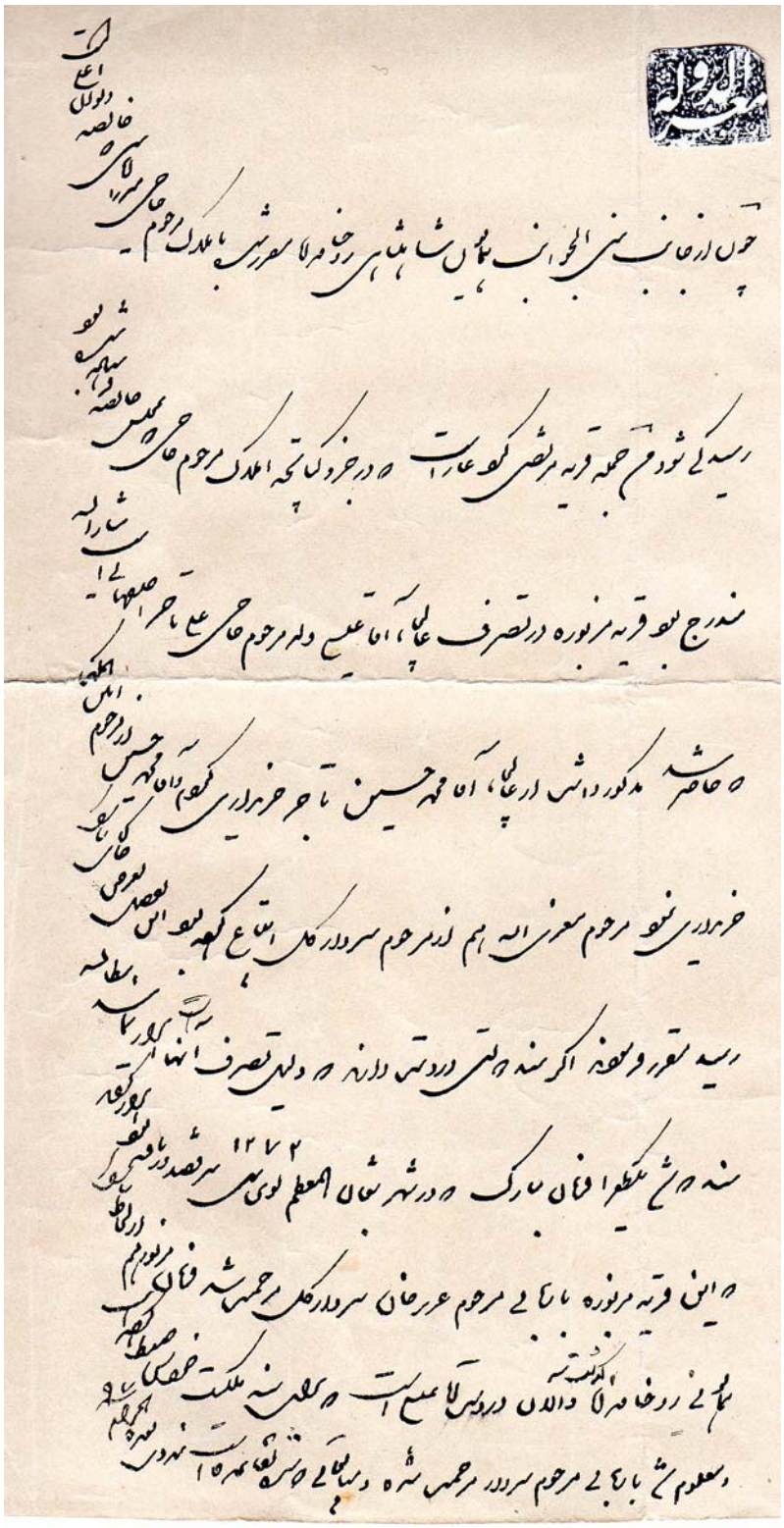

سند ۳: فروش قریه مرتضٰی کرد از املاکی که حاج میرزا آقاسی به شاه هبه کرده بود.

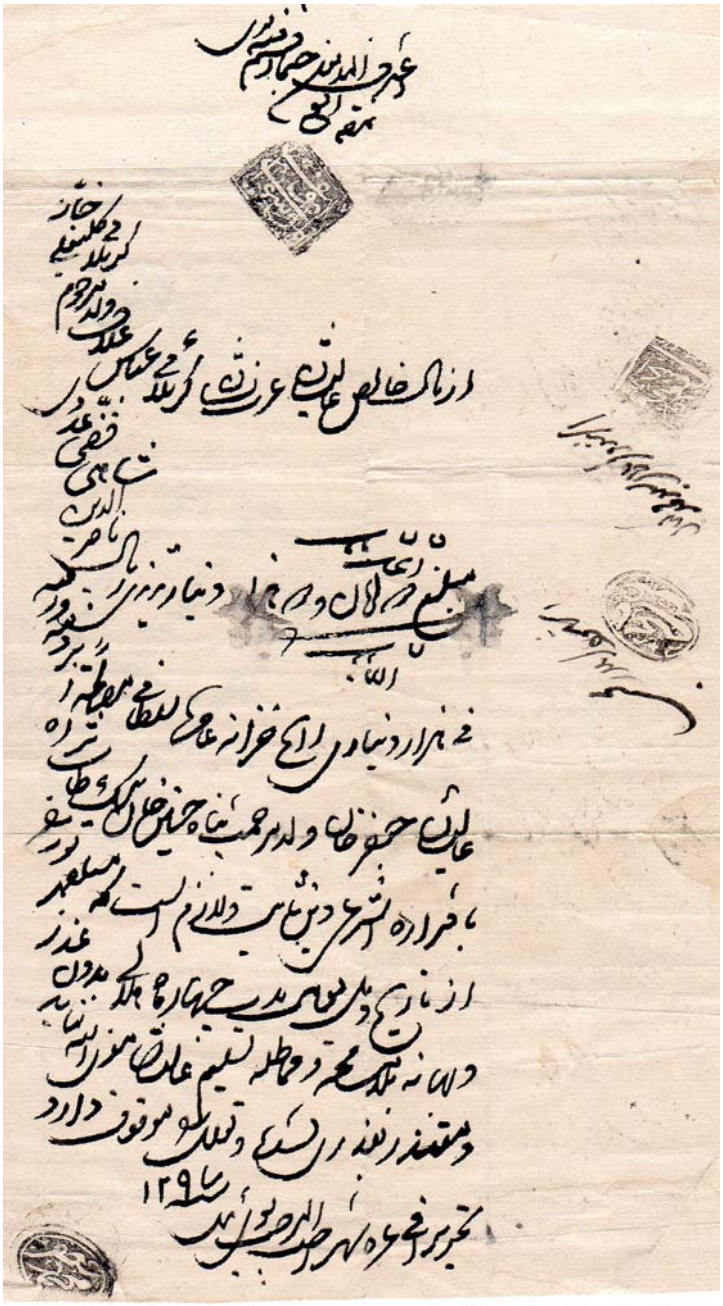

سند ۴: سند ذمّه یا دِین، ۱۲۹۷ه.ق.

سند ۵: سند ازدواج، ۱۲۱۷ه.ق.

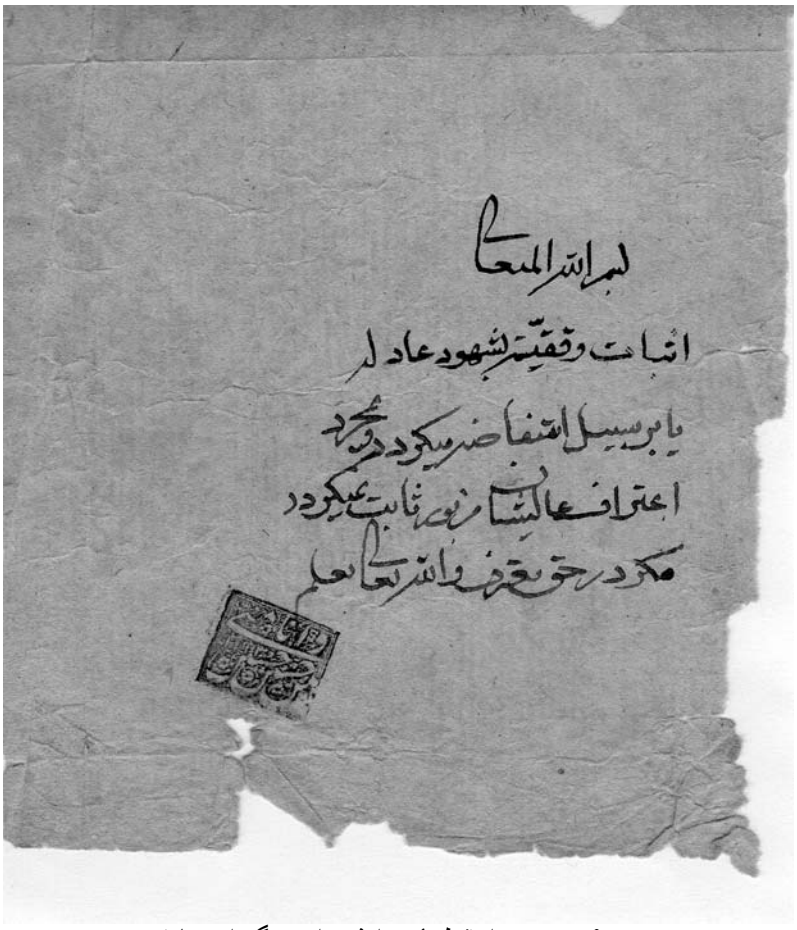
بسم الله المتعال

اثبات وقفیت بشهود عادل

یا برسبیل استفاضه میکرده و مجرد

اعتراف عالیشان مزبور ثابت میکرده

مکرر حق یعرف والله تعالی اعلم

سند ۶: متن فتوا (قطعهٔ جدا شده از برگ استفتاء).

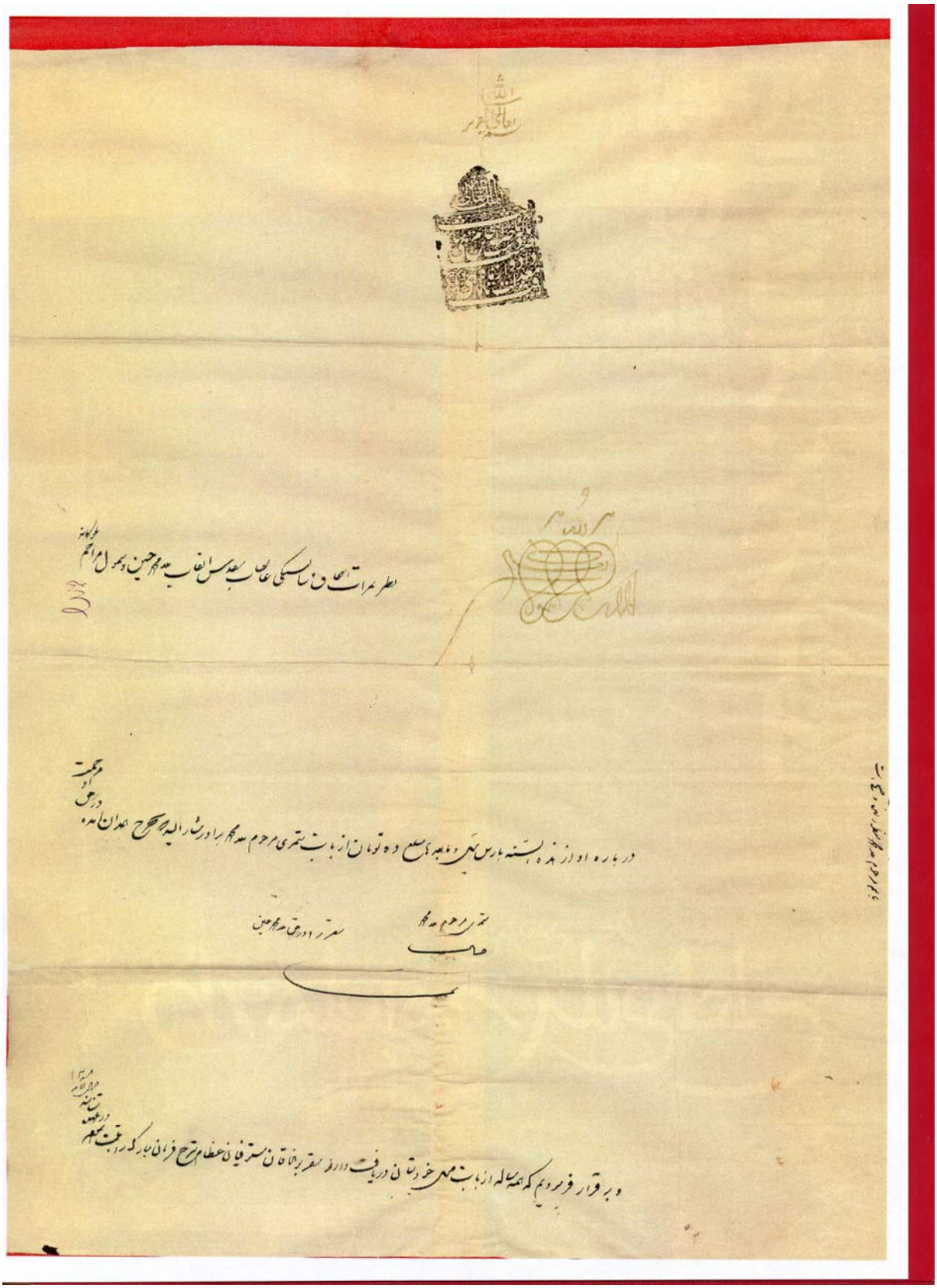

سند ۷: فرمان ناصرالدین‌شاه؛ برقراری مقرّری برای ملّاحسین به‌جای برادر درگذشته‌اش.

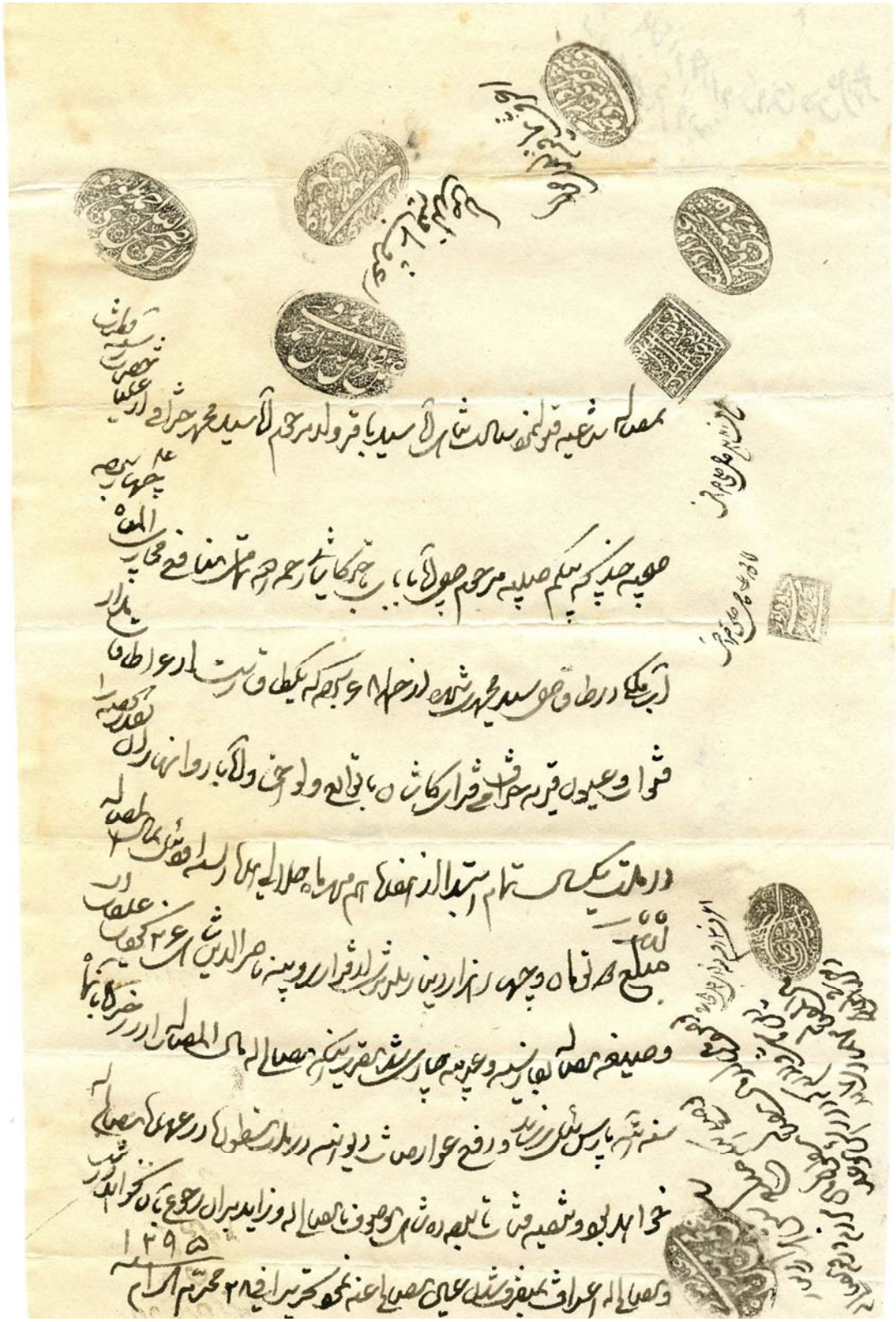

سند ۸: خرید یک سال سهم آب برای کِشت در قریه خرّاق کاشان، ۱۲۹۵ه.ق.

سند ۹: سند خرید خانه، ۱۲۷۴ه.ق.

سند ۱۰: سند ذِمّهٔ ۴۵ تومان، ۱۲۸۲ه.ق.

سند ۱۱: فروش نیم دانگ از قریه ویان، ۱۲۵۷ه.ق.

سند ۱۲: مصالحهٔ مالکان ابراهیم‌آباد و امین‌آباد برای فیصلهٔ اختلاف مِلکی، ۱۲۴۷ه.ق.